

הרב יהודה זולדן, שבות יהודה וישראל, ירושלים תשס"ז, עמ' 474-497

כט

שביתת רעב כאמצעי להשגת הישגים

מבוא

- א. חבלת אדם בעצמו
 - ב. מתענה – קדוש או חוטא?
 - ג. תעניות בימים רצופים
 - ד. תענית רצופה במשך יממה או שתיים
 - ה. תענית – על שום מה?
 1. תשובה, אבל וצער
 2. למטרות אחרות
 - ו. האישים האסורים בתענית יחיד
 1. שכירים
 2. תלמידי חכמים ורבנים
 3. בעלי תפקידים ציבוריים
 4. בעלי הצרה
- סיכום

מבוא

שביתת רעב היא דרך מחאה והפעלת לחץ אישי או ציבורי כלפי גופים שונים – מעבידים, הנהלה, נבחרי ציבור, ממשלה ועוד – על מנת להשיג הישגים שונים: כלכליים, חברתיים, לאומיים ואחרים. בעידן התקשורת המודרנית יש שביתות רעב שמטרתן לעורר דעת קהל, לזכות בתמיכה ובאהדה, ובדרך זו להשיג את ההישגים הרצויים. יש שובתי רעב שאינם טועמים כלום; ויש שאינם אוכלים אוכל מוצק ומתקיימים על נוזלים. האם שביתת רעב היא דרך לגיטימית מבחינת ההלכה? האם היא מותרת? האם יש לה מגבלות? האם כל אחד רשאי לגזור על עצמו שביתת רעב?

א. חבלת אדם בעצמו

במשנה בבבא קמא פ"ח מ"ו נאמר: "החובל בעצמו, אף על פי שאינו רשאי, פטור". אינו רשאי – מפני שיש בזה איסור; פטור – מלשלם את חיובי הממון המקובלים, נזק צער ריפוי שבת ובושת, מפני שהוא לא ישלם לכיסו שלו (עיין בבא קמא צא ע"ב תוד"ה חובל, ושיטה מקובצת שם ד"ה חובל).

הגמרא בבבא קמא צא ע"ב מבררת את המקור בתורה לאיסור חבלה עצמית. קודם לכן מעלה הגמרא אפשרות, שלפיה דווקא רשאי אדם לחבול בעצמו, שהרי אדם שנשבע (בשבועת ביטוי) להרע לעצמו, ולא ביצע זאת, עובר לכאורה על איסור: "או נפש כי תשבע לבטא בשפתיים להרע או להיטיב לכל אשר יבטא האדם בשבועה ונעלם ממנו, והוא ידע ואשם לאחת מאלה" (ויקרא ה, ד). אולם שמואל מסביר שם בגמרא, שהלימוד משבועת הביטוי מתייחס לאדם שאמר אשב בתענית, שאיננו חובל בעצמו בקום ועשה אלא בשב ואל תעשה. ומכאן שאדם היושב בתענית איננו נחשב לחובל בעצמו.

לפי מהלך סוגיית הגמרא שם הדבר שנוי במחלוקת תנאים, והתוספות (ד"ה אלא) מבאר שסוגיה זו דוחה את דברי שמואל. דעה שאסור לאדם לחבול בעצמו קיימת גם בתוספתא בבא קמא ט, יא: "וכשם שחייב על נזקי חברו, כן הוא חייב על נזקי עצמו". בעוד שהדעה השלטת בסוגיית הגמרא בשבועות כז ע"א היא שמותר לאדם לחבול בעצמו, כמו שכתב התוספות שם (ד"ה אביא).¹

שלושה מקורות אפשריים מעלה הגמרא בבבא קמא (שם) לאיסור על האדם לחבול בעצמו (לדעה הסוברת כך). שניים מהם דוחה הגמרא, ומקבלת למסקנה את המקור השלישי:

א. מדין ההורג את עצמו (מתאבד): "דתניא: 'ואך את דמכם לנפשותיכם אדרש' (בראשית ט, ה) ר' אלעזר אומר: מיד נפשותיכם אדרש את דמכם", כשם שאסור לאדם להרוג את עצמו, כך אסור לו לחבול בעצמו. אולם הגמרא אינה מקבלת זאת כמקור לאיסור חבלה בעצמו, מפני שיש להבחין בין התאבדות לבין חבלה גופנית.

ב. מדין בל תשחית: "אמר ר' אלעזר: שמעתי שהמקרה על המת יותר מדי לוקה משום בל תשחית, וכל שכן גופו". התוספות (ד"ה אלא האי תנא) הבין מלימוד זה, שלדעה שאסור לאדם לחבול בעצמו, הרי זה גם אם החבלה היא לצורך כלשהו.

1. מסוגיה זו הסיק הר"י פערלא, ספר המצוות לרס"ג, לא תעשה מז-מח (עמ' מח), שההלכה היא שמותר לאדם לחבול בעצמו.

הגמרא דוחה את המקור, באומרה שבל תשחית בבגדים זהו נזק בלתי הפיך, ואילו בגופו זהו נזק שניתן להירפא ממנו.

ג. מדין נזיר לפי ר' אלעזר הקפר בקבלת נזירות יש חטא מסוים, וניתן ללמוד מכך לחבלה עצמית. "וכפר עליו מאשר חטא על הנפש" (במדבר ו, יא)... שציער עצמו מן היין. והלא דברים קל וחומר, ומה זה שלא ציער עצמו אלא מן היין נקרא חוטא, המצער עצמו מכל דבר על אחת כמה וכמה". רש"י בד"ה מכל דבר פירש: המסגף עצמו בתענית.

מדחיות הגמרא את המקורות האפשריים ניתן להסיק כי איסור החבלה העצמית הוא גם כשאין כל סכנה לנפש; גם אם הנזק ניתן לתיקון ואינו בלתי הפיך; וגם אם הוא נעשה לצורך.

כאמור, שאלת ההיתר לחבול בעצמו נתונה במחלוקת תנאים, וגם אם מסקנת הסוגיה בבבא קמא היא שאסור לאדם לחבול בעצמו, הרי מהלך הסוגיה בשבועות מתיר זאת.²

לא כל הפוסקים שאסרו חבלה עצמית מביאים שהמקור לאיסור הוא בפרשת נזיר. הר"ן בחידושו לשבועות כה ע"א כותב שהאיסור לחבול בעצמו נלמד מדרשה, ולא נאמר מפורש בתורה, אם כי תוקפו של האיסור הוא מדאורייתא.³ לדברי הר"ן, הדרשה היא מהפסוק: "ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש" (בראשית ט, ה) או מהפסוק: "השמר לך ושמור נפשך מאד" (דברים ד, ט). אמנם את הדרשה מהפסוק בבראשית דחתה הגמרא "קטלא שאני", אבל אפשר שלאחר שנמצא מקור לאיסור החבלה בעצמו, שוב אין לדחייה זו מקום. עוד אפשר לומר, שהמקרה שעליו דן הר"ן שם הוא אדם שנשבע שלא לאכול כלל במשך חודש – וזוהי חבלה הקרובה להתאבדות, שעל איסורה אפשר ללמוד מהפסוק בבראשית גם לפי דחיית הגמרא. הפסוק האחר שמביא הר"ן: "השמר לך ושמור נפשך מאד" הוא פסוק שהגמרא בשבועות לו ע"א לומדת ממנו שאסור לאדם לקלל את עצמו, מחשש שמא הקללה

2. הפוסקים שאסרו לאדם לחבול בעצמו הם: בעל הלכות גדולות (תחילת הל' שבועות); ר"ף, בבא קמא לב ע"א בדפיו; רמב"ם הל' חובל ומזיק ה, א וכן שם ה; שו"ת הר"י מיגאש, סי' קפו; שו"ת הרשב"א, חלק א סי' תרטז, וחלק ד סי' רסב; רא"ש בבא קמא פ"ח, יג; ספר חסידים סי' תרעו; טור ושולחן ערוך חו"מ תכ, כא; שולחן ערוך יו"ד רלו, ד; שו"ת חתם סופר, או"ח סי' קנט; שו"ת יביע אומר, חלק א, יו"ד סי' ת.

3. כך כתב הר"ן גם בפירושו על הר"ף, שבועות י ע"ב-יא ע"א, ובשו"ת הר"ן סי' לב, ד. כך הבין גם הלחם משנה בדעת הרמב"ם בהל' דעות ג, א, וכך סובר המאירי בשבועות כה ע"א, ובבבא קמא צא ע"ב.

תתקיים ונמצא שהוא הזיק לעצמו. אכן איסור קללת עצמו מוסכם על הכול,⁴ אך לא נתבאר מדוע אין חולק על כך שאסור לאדם לקלל את עצמו, על אף שלגבי חבלה מצאנו מחלוקת תנאים ופוסקים (כן תמה התוספות שבועות לו ע"א ד"ה ושמור. אמנם לדעת התומים סי' כז, א מי שמתיר לאדם לחבול בעצמו, מתיר לו גם לקלל את עצמו).

הלימוד מהפסוקים ומהלך סוגיית הגמרא מוכיחים שאיסור החבלה בעצמו הוא איסור דאורייתא. אולם הראי"ה קוק, שו"ת דעת כהן, סי' נה, עמ' קמו, כתב שהאיסור הוא מדרבנן. הוא מביא את הלימוד מנזיר, וכנראה סובר שלימוד זה אינו אלא אסמכתא. הרב צבי יהודה קוק בהערותיו לדעת כהן, עמ' תלז, חילק בין חבלה שיש בה סכנת נפשות, שהיא אסורה מדאורייתא (מהכתוב "ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש"), לבין חבלה שאין בה סכנת נפשות הנלמדת מנזיר ואסורה מדרבנן.⁵ אך, כאמור, הדברים נראים כסותרים את פשט הסוגיה.

כבר הזכרנו שבמהלך סוגיית הגמרא בשבועות יש כדי ללמד שהלכה כמאן דאמר שמתיר לאדם לחבול בעצמו. כך היא דעתו של הרמ"ה בשיטה מקובצת בבא קמא צא ע"ב ד"ה רב חסדא. וראיתו היא מהמסופר בגמרא בבבא קמא (שם), שרב חסדא היה מגביה את בגדיו בהולכו בין קוצים ומעדיף לפצוע את גופו, כיוון שגופו מעלה ארוכה, מה שאין כן בגדיו. פסק הרמ"ה הובא בטור חו"מ תכ, ובבית-יוסף שם ביאר שהרמ"ה נמנע מלפסוק שיש ללמוד איסור חבלה עצמית מנזיר, כיוון שבשום מקום אין הלכה כר' אלעזר הקפר. ואפשר שבמיוחד בעניין זה, חובתו של הנזיר בקרבן משום שציער עצמו מן היין, אין הלכה כר' אלעזר הקפר, שהרי בגמרא בנדרים י ע"א אמר אביי, ששמעון הצדיק, ר' שמעון ור' אלעזר הקפר כולם בשיטה אחת, והרי כלל הוא בידינו שאין הלכה כ"שיטה".⁶ בב"ח חו"מ סי' תכ ביאר, שכיוון שבגמרא בשבועות ח ע"א נחלקו חכמים על ר' אלעזר הקפר, הרי שאנו פוסקים כרבים. יש המצמצמים את פסקו של הרמ"ה רק לחבלות שהן לצורך, בעוד שסתם

4. כך נפסק ברמב"ם הל' סנהדרין נו, ג; סמ"ג, לאווין רט, ריא; סמ"ק, סי' קכז; הרשב"ץ בזהר הרקיע, סי' רצא; טור חו"מ סי' כז; רמ"א שם סעיף א.

5. כך סובר גם בעל ספר ארעא דרבנן, אות רנד.

6. כדברי הגמרא בבא מציעא סט ע"א. ועיין אנציקלופדיה תלמודית, ח"א, עמ' תרטז-תריט. כבר העיר בלחם משנה בהל' דעות ג, א, שכיוון שמשוגיית הגמרא בבבא קמא מבואר שיש לפסוק כר' אלעזר הקפר, הרי שלגבי מחלוקת זו לא חל הכלל שאין הלכה כשיטה. וכן הוא בתשובת הרשב"א, חלק א, סי' תלא וסי' תרפח, שסוגיות הגמרא אינן משועבדות לכלל זה, ויכולות הן לפסוק כדעה הרשומה בשיטה. וראה עוד דברי הר"י פערלא, ספר המצוות לרס"ג, לא תעשה מז-מח, עמ' מג.

חבלות אסורות אף לפיו.⁷ מכל מקום דעת הרמ"ה היא דעת מיעוט, וכאמור רוב הפוסקים סוברים שמדאורייתא אסור לאדם לחבול בעצמו. וכך מסוכמת הלכה זו בשולחן ערוך הרב, הל' נזקי גוף ונפש ודיניהם, סעיף ד:

אין לאדם רשות על גופו כלל להכותו, ולא לביישו ולא לצערו בשום צער, אפילו במניעת איזה מאכל או משתה.⁸

מדברים אלו נוכל להסיק שאסור לאדם לגרום לעצמו נזק גופני או נפשי במניעת מאכל ומשתה, גם אם הדבר ייגרם על ידי תענית מוגבלת (שתיית נוזלים בלבד, אכילת סוג מאכל אחד בלבד, וכד').

ב. מתענה – קדוש או חוטא?

בפרק א הסקנו שאסור לאדם להתענות ולגרום לעצמו נזק וצער. האם תענית למשך יום אחד בלבד, תענית שאין בה צער ונזק גופני או נפשי, אלא שהיא מתבצעת שלא במסגרת תעניות הציבור הידועות, היא רצויה או שלילית? הגמרא בתענית יא ע"א דנה אם היושב בתענית נקרא חוטא או קדוש. שמואל סובר שהיושב בתענית נקרא חוטא, והגמרא מסבירה שדבריו הם על פי דברי ר' אלעזר הקפר הסובר שנזיר נקרא חוטא (במדבר ו, יא) בשל העובדה שציער עצמו מהיין, והיושב בתענית שמצער עצמו מכל דבר על אחת כמה וכמה. לעומתו, סובר ר' אלעזר שהיושב בתענית נקרא קדוש, ולומד גם כן מנזיר שנקרא קדוש (במדבר ו, ה).⁹ במהלך הסוגיה מביאה הגמרא ברייתא, שבה ר' אלעזר עצמו סובר שאסור לאדם להתענות, ומתרצת הגמרא: "לא קשיא, הא דמצי לצעורי נפשיה, הא דלא מצי לצעורי נפשיה". רש"י פירש, שהיכול לסבול את התענית ולעמוד בה נקרא קדוש, ומי שאיננו יכול נקרא חוטא. מכאן שאם התענית איננה מזיקה, אין בה שלילה, אדרבה, העושה כן קדוש ייאמר לו.

7. מהרש"ל, ים של שלמה, בבא קמא פ"ח סי' נט; הר"י פערלא, ספר המצוות לרס"ג, לא תעשה מז-מח, עמ' מג-מח, שהאריך לדון בדברי הרמ"ה, ורצה להוכיח הלכה כמותו.

8. בדן חבלה עצמית עסקו: הרב אפרים וינברגר, יד אפרים עמ' קמו-קנד (=בצומת התורה והמדינה, ג, עמ' 355-358); הרב מנחם סליי, איסור העישון בהלכה, עמ' 19-24. ראה עוד: הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, חו"מ א, סי' קג, י; ח"ב סי' סה-סו; אה"ע ג, סי' יב, ד"ה ורק להט"ז.

9. בשאלת הנזיר עסקו רבים, ולא כאן המקום להרחיב בה. ראה: רמב"ם, הל' נדרים יג, כג; הל' נזיר י, יד; מורה-נבוכים ג, מח. כאן נעסוק רק בהשוואה בין תענית לבין נזירות.

בתענית כב ע"ב נחלקו תנאים אם יחיד רשאי לסגף את עצמו בתענית כשיש צרות לציבור טרם שנגזרה תענית ציבור. חכמים אומרים שרשאי, ואילו ר' יוסי חושש שמא יצטרך לבריות מאחר שהתענית מחלישה אותו ולא יהיה מסוגל להתפרנס, והבריות לא ירחמו עליו. המהרש"א בחידושי אגדות שם מסביר, שהבריות לא ירחמו עליו מפני שהוא זה שגרם לעצמו חולי על ידי הסיגוף. על חובתו של האדם לפרנס את עצמו למד בגמרא שם רב יהודה בשם רב מהפסוק "ויהי האדם לנפש חיה" (בראשית ב, ז) – "נשמה שנתתי בך החייה".

לפי התוספות בתענית שם (ד"ה ר' יוסי), אין קשר בין מחלוקת תנאים זו לבין המחלוקת אם המתענה נקרא קדוש או חוטא. הדיון בתעניתו של היחיד הוא דווקא כשאינן הוא מסוגל לעמוד בתענית, ואילו השאלה אם הוא קדוש או חוטא עוסקת במקרה שהמתענה מסוגל לעמוד בה.¹⁰ אולם מראשונים אחרים משמע שקשרו בין המחלוקות. בלחם משנה הל' תענית א, ו, תמה על הרמב"ם שלא פסק דבר במחלוקת לגבי תעניתו של היחיד, ותירץ שמחלוקת התנאים בתענית כב ע"ב היא אותה מחלוקת שבתענית יא ע"ב, ומכיוון שהרמב"ם כבר פסק בהל' דעות ג, א שהמתענה נקרא חוטא, ממילא כאן יסבור הרמב"ם כר' יוסי, שהיחיד איננו רשאי לסגף את עצמו. גם מהרשב"א בשו"ת, חלק ד, סי' רסב, משמע שפסק כר' יוסי, שהי ציטט את דבריו וחיברם לדברי ר' אלעזר הקפר, שהיושב בתענית נקרא חוטא.¹¹

10. לפי התוספות יכול להיות שיושב בתענית נקרא חוטא, אך מותר לו לעשות כן. כך מיישב התוספות את דברי שמואל בתענית יא ע"א "שנקרא חוטא" עם דבריו בבבא קמא צא ע"ב שרשאי אדם לישב בתענית ואין הוא נקרא חובל בעצמו. בתענית שם (ד"ה אמר שמואל) תירץ התוספות שבכל נודר לישב בתענית יש לראות שני צדדים – טוב ורע. מחד הוא חוטא, אבל מאידך הוא מקיים מצוה, והדבר מותר. הדבר דומה, לדברי התוספות, לרואה סוטה בקלקולה ולמתענה תענית חלום בשבת. הקביעה אם התענית היא רצויה תלויה אפוא בנסיבות שהביאו לתענית, ואין זה משנה אם המתענה יכול לעמוד בתעניתו או לאו. דברים דומים, ראה: בבא קמא צא ע"ב תוד"ה אלא שציער; נזיר ב ע"ב תוד"ה ואמאי; סוטה טו ע"א תוד"ה סבר (אם כי שם לא תירצו).

11. אמנם בעין משפט בתענית כב ע"ב צוינו פסקי הרמב"ם הל' תעניות א, ט, והשו"ע או"ח סי' תקעת, א, אולם נראה שזוהי הלכה אחרת, גם אם דומה: "כשם שהציבור מתענים על צרתו, כך היחיד מתענה על צרתו. כיצד? הרי שהיה לו חולה או תועה במדבר או אסור בבית האסורין, יש לו להתענות עליו ולבקש רחמים בתפילתו". המגיד משנה שם כתב שהלכה זו נכונה, אף על פי שאין לה הכרח מן הגמרא. בערוך השולחן או"ח סי' תקעת, ב הצביע על המזמור בתהילים קז (הארבעה שהיו בצרה וצריכים להודות) כמקור להלכה זו.

המאירי בתענית יא ע"א כתב שהמתענה מטעמים של רפואת הנפש איננו לא קדוש ולא חסיד. אך אם הוא נוהג כן דרך יראת שמים, נקרא קדוש וחסיד. גם בדעתו מסתבר שאין נפקא מינה אם האדם יכול לעמוד בתענית או לאו. הרדב"ז בשו"ת, חלק ג, סי' תיח, כתב, שמי שמכוון ליבו לשמים בתענית אינו נקרא חוטא אלא קדוש, ותעניתו נחשבת לו כקרבן. אולם כל זה בתנאי שלא יסגף עצמו יותר מדי, שאז נקרא חוטא, והדרך הממוצעת היא הנכונה.

הרמב"ם בהל' דעות ג, א פוסק:

שמא יאמר אדם, הואיל והקנאה והתאוה והכבוד וכיו"ב דרך רעה הם ומוציאים את האדם מן העולם, אפרוש מהן ביותר ואתרחק לצד האחרון, עד שלא יאכל בשר ולא ישתה יין ולא ישא אישה ולא ישב בדירה נאה ולא ילבש מלבוש נאה, אלא השק והצמר הקשה וכיוצא בהם, כגון כהני העובדי כוכבים – גם זו דרך רעה היא, ואסור לילך בה. המהלך בדרך זו נקרא חוטא, שהרי הוא אומר בנזיר "וכפר עליו מאשר חטא על הנפש". אמרו חכמים: ומה אם נזיר שלא פירש אלא מן היין צריך כפרה, המונע עצמו מכל דבר ודבר על אחת כמה וכמה! לפיכך ציוו חכמים, שלא ימנע אדם עצמו אלא מדברים שמנעתו התורה בלבד, ולא יהא אוסר עצמו בנדירים ובשבועות על דברים המותרים. כך אמרו חכמים: לא דיין מה שאסרה תורה, אלא שאתה אוסר עליך דברים אחרים?! ובכלל זה אלו שמתענין תמיד אינם בדרך הטובה, ואסרו חכמים שיהא אדם מסגף עצמו בתענית. ועל כל הדברים האלה וכיו"ב, ציווה שלמה ואמר: "אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר למה תשומם" (קהלת ז, טז).

דברים דומים כתב הרמב"ם בשמונה פרקים פרק ד.

הלחם משנה כתב, שהרמב"ם פסק כך מפני שבגמרא בתענית יא ע"ב מובאת גם דעתו של ריש לקיש הסובר שמי שאינו מתענה נקרא חסיד,¹² וכשיטת שמואל. הלחם משנה מאריך להסביר שהאיסור לאדם לחבול בעצמו הוא אכן איסור מהתורה, אולם ישיבה בתענית היא איסור שיסודו מדרבנן, מפני שהוא נלמד מנזיר. לדבריו, אין זהות בין איסור החבלה לבין ישיבה בתענית, ומכאן מובן מדוע אם

12. בדרך זו פירשו את דברי ריש לקיש רבנו חננאל והתוספות (ד"ה גומל). בהסבר התוספות עסק הרדב"ז בתשובה, חלק ו, סי' שני אלפים ריב. אך רש"י ורבנו גרשום פירשו בדברי ריש לקיש שדווקא המתענה הוא הנקרא חסיד.

אדם אומר שהוא יצום שבעה ימים, שבועתו חלה (רמב"ם, הל' שבועות ה, כ) שהרי זהו איסור שיסודו מדרבנן.

בשולחן ערוך אר"ח סי' תקעא, א נפסק: "היושב בתענית, אם יכול לסבול התענית, נקרא קדוש; ואם לא, כגון שאינו בריא וחזק, נקרא חוטא". הוא פוסק אפוא כראשונים¹³ הסוברים שהחילוק בגמרא בין מצי לצעורי נפשיה ובין לא מצי לצעורי נפשיה הובא כדי ליישב את המחלוקת שבין שמואל לר' אלעזר.¹⁴ עם זאת, כתב בט"ז ס"ק א, שאם עבר על עבירות ידועות, צריך להתענות גם אם קשה לו לסבול תענית. אולם בשער הציון ס"ק ב סייג זאת באומרו שאם יש בתעניתו חשש סכנה, אינו רשאי לישב בתענית. הרב יעקב עמדין בתענית כב ע"ב כתב כך גם ביחס לתענית ציבור, שכל אדם חייב בה אלא אם כן יביא אותנו הדבר לידי חולי וסכנה. נוהג זה, שתעניות המסכנות את האדם אסורות, נתקבל בעולמה של החסידות. וכך כתב השם משמואל, ויחי תרפ"א, בשם הרב מקוצק: "ההילוך בדרך התורה, הוא הגדול שבסיגופים לגוף". גם הרב יעקב ישראל קנייבסקי, קריינא דאגרתא, סי' יז, כתב: "ושעה אחת של לימוד חביב אצל הקב"ה יותר מאלף תעניות".¹⁵

ג. תעניות בימים רצופים

באלו תנאים מותר או אסור להתענות במשך מספר ימים רצופים? לגבי תעניות גשמים הובאה מחלוקת במשנה בתענית פ"ב מ"ו:

שלוש תעניות הראשונות: שני, חמישי ושני. ושלוש שניות: חמישי, שני וחמישי. ר' יוסי אומר: כשם שאין הראשונות בחמישי, כך לא שניות ולא אחרונות.

13. הראב"ה בסי' תתנג; רא"ש, שבת פ"א סוף סי' כה; סמ"ק, מ"ע דרבנן ג; ריא"ז, בפסקים תענית פ"א סי' יג.

14. אמנם בערוך השולחן, אר"ח סי' תקסב, לג, כתב שהמחלוקת אם היושב בתענית נקרא קדוש או חוטא היא מחלוקת עקרונית, ללא תלות בשאלה אם בכוחו להתענות או לא.

15. למול דברי השם משמואל, יש לראות את דברי אביו בשו"ת אבני נזר, יו"ד סי' תעה, שגזר צום בן עשרים יום. ועיין עוד בספר תשובות וביאורים, הערות בשו"ע מאת הרבי מלובביץ', עמ' 386-387. על עבודת ה' בתענית וסיגופים ידועים דברי ריה"ל בכוזרי ב, נ: "התורה האלוהית לא העבדתנו בסיגופים", עי"ש בדבריו על היחס שבין עבודת ה' בתעניות וסיגופים לבין עבודת ה' בשמחה. ראה עוד: רב סעדיה גאון, אמונות ודעות מאמר י; רבנו בחיי, חובות הלבבות, שער הפרישות, וכד הקמח, ערך תענית; מסילת ישרים פרק יח; הרא"ה קוק, אגרות הראיה, א, עמ' פד-פה. על הסיגופים – מרתם, התומכים והמתנגדים להם, ועל התחליף לסיגופים, עיין הרחבה רבה אצל: הרב פינחס הכהן וילמן, התשובה בספרות השו"ת, עמ' 62-20.

גם תנא קמא אינו דורש תענית בימים רצופים, וביאר זאת הרמב"ם בהל' תעניות א, ה:

תעניות אלו שגוזרים על הציבור מפני הצרות אינן יום אחר יום, שאין רוב הציבור יכולים לעמוד בדבר זה. ואין גוזרים בתחילה תענית אלא בשני בשבת ובחמישי שלאחריו ובשני שלאחריו, וכן על הסדר הזה שני חמישי ושני עד שירוחמו.

לדברי המגיד משנה: "זה פשוט ומבואר בכמה מקומות במסכתא". כוונתו בוודאי לסוגיות במסכת תענית המונות תעניות על גשמים וצרות אחרות בסדר זה בלבד, (תענית י ע"א; יב ע"א-ע"ב; טו ע"ב; ועוד).

יתר על כן. בגמרא בתענית יד ע"ב מסופר שרבי יהודה הנשיא גזר שלוש עשרה תעניות, וכשלא נענה ורצה לגזור עוד, טען כנגדו רבי אמי שאין מטריחין את הציבור יותר מדי. אמנם מסקנת הגמרא היא שבפורענויות אחרות, שאינן עצירת גשמים, מתענים עד שתעבור הצרה, אולם גם אז אין מדובר על ימים רצופים אלא על ימי שני וחמישי בלבד.¹⁶

דברים אלו אמורים ביחס לתענית ציבור, אך בתעניות יחיד ייתכן שיצומו ימים רצופים. כאמור, הרמב"ם ביאר שאין גוזרים תענית יום אחר יום, משום שאין רוב הציבור יכולים לעמוד בדבר זה, אך ייתכן שבודדים יכולים לעמוד בכך, ויוכלו לעשות כך תנאי שאין הם ניזוקים. כך נאמר בגמרא בתענית יא ע"ב (על פי גרסת רבנו חננאל):

אמר ר' זעירא אמר רב הונא: יחיד שקיבל עליו תענית שני ימים זה אחר זה, אפילו אכל ושתה כל הלילה, למחר (ביום השני) מתפלל תפילת תענית.¹⁷

16. כך נפסק להלכה ברמב"ם הל' תעניות א, ה וכן ב, ב, ובש"ע או"ח סי' תקעו, א. בתשב"ץ, חלק ב, סי' יא, דן בציבור שגזרו על עצמם תעניות בה"ב, ובשנה שתענית י' בטבת חלה ביום ראשון הורה שלא יצומו יומיים רצופים. אצל הריא"ה הרצוג, פסקים וכתבים, שו"ת בדיני או"ח כרך ב, עמ' תלט, נידונה ההצעה להתענות בתקופת השואה בכל שני וחמישי בכל שבוע עד שתעבור צרת השואה. גזרה זו לא נגזרה, מפני שחששו שרוב הציבור לא יקבלה.

17. כך גרסו גם: הרי"ף (ג ע"א בדפיו), הרא"ש פ"א סי' יא, הרמב"ם בהל' תעניות א, י, הטור או"ח סי' תקסב והשו"ע שם ז, וכן סי' תקסח, ב-ג, יא. בקרבן נתנאל (על הרא"ש שם אות ז) יישב על פי גרסת ר"ח את קושיית תוספות בתענית יא ע"ב ד"ה יחיד – מדוע נקטה הגמרא דווקא יחיד שקיבל עליו תענית, הלא הוא הדין גם בתענית ציבור? לגרסת ר"ח מציאות כזו, של תענית רצופה יום אחר יום, יכולה להיות רק בתענית יחיד.

אכן, יש יחידים הנוהגים לצום מספר ימים רצופים ולאכול מדי לילה. יש הנוהגים לצום באופן זה במשך עשרת ימי התשובה,¹⁸ יש הנוהגים לצום בימי בין המצרים מ"ז בתמוז עד ט' באב,¹⁹ ויש הנוהגים לצום מ"ח אלול עד יום כיפור.²⁰ בתלמוד מסופר על תנאים ואמוראים שקיבלו על עצמם לצום ימים רבים. בגמרא במועד קטן כה ע"א מסופר על רב הונא שצם ארבעים יום. כך מסופר בגמרא בבבא מציעא לג ע"א גם על רב הונא ועל רב חסדא. בגמרא בבבא מציעא פה ע"א מובא שר' זירא ורב יוסף צמו שלוש פעמים ארבעים יום.²¹ בירושלמי כלאים ט, ג מסופר על ר' יוסי שצם שמונים תעניות, ועל ר' שמעון בן לקיש שצם שלוש מאות צומות. בגמרא בגיטין נו ע"א מסופר על ר' צדוק שצם ארבעים שנה כדי שלא תחרב ירושלים. ועל כולם יש להוסיף את הגמרא בפסחים סח ע"ב המספרת על מר בריה דרבינא שהיה צם כל השנה חוץ מאשר בשבועות, פורים וערב יום כיפור.²²

בכל אלו יש לבאר, שאין הכוונה לצום רצוף של ארבעים יום, אלא צום של ארבעים יום תוך הפסקה בכל לילה; או ארבעים צומות בשנה. רבנו דוד בחידושיו לפסחים סח ע"ב פירש את תעניותיהם של מר בריה דרבינא ור' שמעון בן לקיש, שהיו מונעים עצמם ממאכל וממשתה עד שובם לביתם בלילה, והביטוי 'בתענית' הוא על דרך ההשאלה. אכן בשלושת התאריכים הנ"ל – שבועות, פורים וערב יום הכיפורים – היו מקפידים לאכול. הראב"ד בפסחים (יח ע"ב בדפי הר"ף) פירש שמר בריה דרבינא היה מתענה בכל שני וחמישי במשך כל השנה, גם בימים טובים, למעט אותם שלושה תאריכים שצוינו.²³ כמו כן אפשר לבאר על פי המובא בספר חסידים, ס' תריז, שהראשונים שהיו מתענים לא היו אוכלים כי אם פת במלח

18. שו"ת תרומת הדשן, ס' קמו; טור ושו"ע או"ח ס' תקסב, ב בשם אבי עזרי; שו"ע או"ח ס' תקפא, ב ומשנה ברורה ס"ק י.

19. רמ"א או"ח ס' תקסב, ב.

20. רמ"א או"ח ס' תקסח, ד ומגן-אברהם ס"ק יז.

21. כך היא גרסת מהרש"ל. לפנינו בגמרא: בפעם השלישית צמו מאה יום.

22. יש להוסיף על כך את המסופר בגמרא בעבודה זרה ח ע"א, שאדם הראשון ישב בתענית שמונה ימים רצופים. בגמרא בעירובין יח ע"ב נאמר שאדם הראשון ישב בתענית מאה שלושים שנה.

23. בחידושי רבנו דוד דחה את דברי הראב"ד הללו. הראשונים דנו רבות בצומו של מר בריה דרבינא בהתייחס לדברי הגמרא בתענית כב ע"ב שאין יחיד רשאי לסגף את עצמו מפני שאין הבריות מרחמות עליו – עיין ריטב"א ותלמיד הרמב"ן שם; ר"ן (ח ע"ב בדפי הר"ף); רד"ה, ראב"ד ומאירי לפסחים סח ע"ב; ברכות מט ע"ב תוד"ה אי; שו"ת הרשב"א, חלק ד, ס' רסב; תשב"ץ, חלק ג, ס' רצח; שו"ת טוב עין, ס' יח; שו"ת ציץ אליעזר, חלק ו ס' לז, וחלק ז ס' כה.

ושותים מים. הרב חיים גריינמן, חידושים וביאורים לתענית כב ע"ב, ביאר שאמוראים אלה ידעו שהתענית אינה מזיקה להם.²⁴

ד. תענית רצופה במשך יממה או שתיים

על צום רצוף, שני ימים והלילה שביניהם, נאמר בירושלמי חלה א, א:

תמן [=בבבל] חשין לצומא רבא [=יום כיפור] תרי יומי. אמר לון רב חסדא: למה אתם מכניסים עצמיכם למספק הזה המרובה? חזקה שאין בי"ד מתעצלים, בר אבוי דשמואל בר רב יצחק חש על גרמיה וצם תרי יומין, איפסק כרובה ודמך.

המנהג לצום יומיים ביום כיפור מופיע גם בגמרא ראש השנה כא ע"א. בירושלמי תענית ד, ו מסופר שר' יהושע בן לוי התענה בתשיעי ובעשירי באב מפני ששריפת בית המקדש התחילה בט' באב ונמשכה עד י' באב. על ר' לוי מסופר שצם בתשיעי ובליל עשירי מפני שלא היה לו כוח להתענות כל יום עשירי.

בשו"ע או"ח סי' תרכד, ה נפסק לגבי יום כיפור שאין לנהוג חומרא ולצום יומיים מפני חשש סכנה. גם לגבי תשעה באב כתב הטור באו"ח סי' תקנח:

ואנו בזמן הזה תש כוחנו. ואפילו ביום כיפור, שהיה ראוי לעשות מספק שני ימים, אין אנו מספיקים.

צום רצוף במשך שתי יממות נחשב אפוא בזמננו לדבר מסוכן. במגילת אסתר מסופר שצמו שלושה ימים, לילה ויום (אסתר ד, טז-יז), אך במדרש תהילים כב, ה נאמר שהם היו מפסיקים בכל יום מבעוד יום ואוכלים מעט.²⁵ אמנם ביבמות קכא ע"ב לומדת הגמרא מהמסופר במגילה שניתן להחזיק מעמד שלוש יממות ללא מאכל ומשתה, וסומכים על כך להתיר אישה מעגינותה.²⁶

24. בספרות הפוסקים מוזכרות דרכי תשובה לחוטאים על ידי צומות ארוכים תוך הפסקות בלילות או הפסקות מספר ימים בין צום לצום. ראה למשל: אורחות צדיקים שער כו (שער התשובה); נודע יהודה מהדו"ק, או"ח סי' לה; שו"ת חתם סופר, או"ח סי' קעג וסי' קעו, ויו"ד סי' קנה (דבריו מובאים בהגהותיו לשו"ע או"ח תקסח, ד); שו"ת ישכיל עבדי, חלק ה, סי' לב; שו"ת אגרות משה, או"ח ד, סי' קטז, ועוד.

25. דברי המדרש הובאו על ידי הר"ן בראש השנה ה ע"א בדפי הר"ף.

26. בשו"ת תרומת הדשן, סי' קנד ופסקים וכתבים סי' קפ וסי' תצד, דן בבעיה הלכתית הנוגעת לאנשים שצמים שלושה ימים, לילה ויום רצופים, וכן בשו"ת מהרי"ל החדשות, סי' נח.

בשו"ע או"ח סי' תקסח, ד הובא בשם יש אומרים שניתן להחליף חיוב צום של שני ימים ושני לילות בצום של ארבעים יום לא רצופים²⁷. הרמ"א הוסיף, שעצה זו טובה לאדם חלש, אבל בריא חייב לצום שלוש יממות. ודבריו קשים, שהרי מצאנו שגם צום זה אין אנו יכולים לעמוד בו! ואכן בערוך השולחן (סעיף ט) כתב על פסק זה: "ובעונותינו בזמננו מפני חולשת הדורות לא שמענו מי שיצום שני ימים רצופים שלא יאכל בלילה שביניהם". אף על פי כן מצאנו דיון אודות אמירת עננו למי שקיבל עליו להתענות שתי יממות רצופות.²⁸

לגבי מניעת מאכל במשך מספר גדול יותר של יממות נאמר בירושלמי נדרים ב, א:

שבועה שלא אישן ג' ימים, מלקים אותו וישן מיד. שבועה שלא אוכל ג' ימים ממתינים אותו עד שיאכל, ומלקין אותו.

מפרשי הירושלמי, קרבן העדה ופני משה, פירשו שאדם יכול שלא לאכול שלוש יממות, וילקו אותו כאשר יעבור על שבועתו, משום שבועת שקר – "לא תשבועו בשמי לשקר" (ויקרא יט, יב).

אולם הרמב"ם פסק בהל' שבועות ה, כ:

נשבע שלא ישן שלושת ימים, או שלא יאכל כלום שבעת ימים, וכיו"ב שהיא שבועת שוא, אין אומרים יעור זה עד שיצטער, ויצום עד שיצטער, ולא יהיה בו כח לסבול, ואח"כ יאכל או ישן; אלא מלקין אותו מיד משום שבועת שוא, ויאכל בכל עת שירצה.

דבריו תואמים למה שפסק בהל' שבועות א, ז. הרמב"ם שינה מגרסת הירושלמי בשתי נקודות: הוא דן באדם שנשבע לא לאכול **שבע** יממות; כמו כן לפיו לוקה מיד משום שבועת שוא ואין ממתינים לו. הר"ן בחידושיו לשבועות כה ע"א חולק על השוואת הרמב"ם בין מניעת שינה לבין מניעת מאכל ומשתה. לדבריו, מניעת שינה היא איננה רצונית ואין אדם מסוגל שלא לישון ג' יממות. לעומת זאת אם אדם רוצה, יכול הוא למנוע מעצמו מאכל אף במשך שבעה ימים. אמנם גם לדעתו הנשבע שלא לאכול שבעה ימים לוקה ויאכל מיד, אבל לא מטעמו של הרמב"ם – שאין הוא יכול לעמוד בזה, אלא משום שנשבע לעבור על דברי תורה, שנשבע

27. דברי יש האומרים הללו, הם דברי תרומת הדשן, פסקים וכתבים, סי' סא.

28. ראה: שו"ת מהר"י ברונא, סי' פח.

להמית את עצמו, שהרי כתוב: "ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש" (בראשית ט, ה), וכן נאמר: "השמר לך ושמור את נפשך" (דברים ד, ט).²⁹

בכסף משנה (הל' שבועות, שם) כתב שדברי הירושלמי מתאימים לדברי הר"ן. אולם, הרי הר"ן דן בנשבע שלא לאכול שבוע או חודש, ולא שלושה ימים כבירושלמי! ועוד, שהרי גם לפי הר"ן מלקין אותו מיד ואין ממתנינים לו עד שלא יעמוד בשבועתו, בעוד שבירושלמי מבואר שבאכילה ממתנינים לו שלושה ימים!

נראה ששתי קושיות אלו מתרצות זו את חברתה: אכן הנשבע שלא לאכול שלוש יממות רצופות, כיוון שבכך יכול אדם לעמוד, ממתנינים לו; אבל הנשבע שלא לאכול שבעה ימים, אין ממתנינים לו. נמצא שההלכה בדבר הנשבע שלא לאכול שבעה ימים אינה מפורשת בירושלמי, אלא ניתן לדייק אותה מתוך דברי הירושלמי (הדן במי שנשבע שלא לאכול שלושה ימים). הרמב"ם והר"ן נחלקו בשאלה מדוע הוא לוקה על שבועתו. לדעת הרמב"ם כיוון שאין ביכולת אדם לצום פרק זמן כה ארוך, ועל כן זו שבועת שוא, ולדעת הר"ן כיוון שנשבע על מה שכתוב בתורה, ואין אדם יכול להישבע כנגד האמור בתורה.³⁰

נראה שגם לרמב"ם, הסובר שהחיסרון הוא ביכולתו של האדם, יש בשבועה כזו משום נשבע לעבור על דברי תורה, שהרי כיוון שאין אדם יכול לעמוד בצום ממושך כזה, ממילא הנשבע כך, נשבע לעבור על איסור מן התורה. אין להקשות על כך ממקרי אונס מיוחדים, בהם נתגלתה יכולתו של אדם להחזיק מעמד ללא אכילה ושתייה, כשנותרו אנשים קבורים תחת מפולת וכדו' – אלו הם מקרי אונס, אך מלכתחילה בוודאי אסור לאדם להכניס עצמו למצבים כאלו, המסכנים את גופו ואת נפשו.

ה. תענית – על שום מה?

1. תשובה, אבל וצער

על הפסוק: "וכי תבאו מלחמה בארצכם על הצר הצרר אתכם והרעתם בחצרות" (במדבר י, ט), נאמר בספרי במדבר עו, שיש לזעוק ולהתריע, גם באמצעות צום, על צרות ואסונות. כך פירטם הרמב"ם בהל' תעניות ב, א: "על הצרת שונאי ישראל

29. וכן בר"ן על הר"ף, שבועות י ע"א, ובתשובותיו סי' לב, ד. בטור ושו"ע יו"ד סי' רלו, ד פסקו כרמב"ם. הט"ז בס"ק ט ביאר את דברי הרמב"ם והשו"ע על פי דברי הר"ן. בשורש מחלוקתם של הרמב"ם והר"ן עסקו: אפיקי ים, חלק א, סי' כח-לב; משפט כהן, עמ' שכב; קהילות יעקב, שבועות, סי' כ; ואחרונים נוספים שצוינו במפתח הרמב"ם מהדורת הרב שבתאי פרנקל.

30. אין אפוא צורך לומר, כמראה הפנים בירושלמי שם, וכמנחת חינוך במצוה ל, ג, שלרמב"ם ולכסף משנה הייתה גרסה אחרת בירושלמי.

לישראל, ועל החרב, ועל הדבר, ועל חיה רעה, ועל הארבה, ועל החסיל, ועל השדפון, ועל הירקון, ועל המפולת, ועל החלאים, ועל המזונות ועל המטר".

הנביאים קבעו כימי צום את צום הרביעי ("ז בתמוז), צום החמישי (ט' באב), צום השביעי (ג' בתשרי) וצום העשירי (י' בטבת).³¹ ובתחילת ימי בית שני הוסיפו עליהם את תענית אסתר ("ג באדר). בספרות ההלכה והמנהג מצאנו תעניות נוספות: תעניות בה"ב לאחר סוכות ופסח; יום כיפור קטן בערבי ראשי חדשים; תענית בערב ראש השנה; תעניות שובב"ם ת"ת בימי שני וחמישי בתקופה שבין פרשת שמות לפרשת תצוה; כשנפל ספר תורה, ועוד.³²

הצומות הם כדברי הרמב"ם (הל' תעניות א, ב-ג): "מדרכי התשובה... וזהו שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם... אבל אם לא יזעקו ולא יריעו, אלא יאמרו דבר זה ממנהג העולם אירע לנו וצרה זו נקרה נקרית, הרי זו דרך אכזרית וגורמת להם להדבק במעשיהם הרעים ותוסיף הצרה צרות אחרות". בהתאם לכך אין להסתפק בעצם הצום והתענית, אלא מעמידים לפני הקהל זקן וחכם שיאמר להם דברי כיבושין, וקורא להם לשוב בתשובה כמו אנשי נינוה (תענית טז ע"א), שעליהם נאמר: "וירא האלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה" (יונה ג, ז). בימי תענית מנהיגי הקהל גם "יושבין בבית הכנסת ובודקים על מעשה אנשי העיר... ומסירין המכשולות של העבירות, ומזהירין ודורשין על בעלי חמס ועבירות ומפרישין אותן, ועל בעלי זרוע ומשפילין אותן, וכיוצא בדברים האלה" (רמב"ם, שם א, יז). הצום הוא: "כדי לעורר הלבבות ולפתוח דרכי התשובה, ויהיה זה זכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה עד שגרם להם ולנו אותן הצרות, שבזכרון דברים אלו נשוב להיטיב, שנאמר: 'והתודו את עוונם ואת עוון אבותם' (ויקרא כו, מ)" (רמב"ם, שם ה, א). זוהי גם מטרת תענית חלום של היחיד: "כדי שישוב ויעורר במעשיו ויחפש בהן, ויחזור בתשובה" (רמב"ם, שם א, יב).³³ כיוון שמגמתה של התענית היא התשובה, הרי שמהאדם המתענה נדרש ש"לא ינהג עידונין בעצמו, ולא יקל ראשו

31. על הצומות הללו, ראה בספרי: מועדי יהודה וישראל, "תאריכי החורבן – קלקול חשבונות", עמ' 554-572.

32. במשך חכמה בראשית ט, ז כתב: "משפטי ה' ודרכיו דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום, ולא עמסה על הישראלי מה שאין ביכולת הגוף לקבל... ומשום זה לא מצאנו מצוה (מהתורה) להתענות רק יום אחד בשנה, וקודם הזהירה וחייבה לאכול". אכן רק צום יום כיפור הוא יום צום שחיובו מהתורה. שאר הצומות הם תקנת נביאים או מדברי סופרים.

33. כך נלמד מתפילתו של רב ששת בסיומו של יום צום, כנאמר בגמרא ברכות יז ע"א: "רבון העולמים, גלוי לפניך בזמן שבית המקדש קיים אדם חוטא ומקריב קרבן, ואין מקריבין ממנו אלא חלבו ודמו, ומתכפר לו. ועכשיו ישבתי בתענית ונתמעט חלבי ודמי! יהי רצון מלפניך, שיהא חלבי ודמי שנתמעט כאילו הקרבתי לפניך על גבי המזבח, ותרצני".

ולא יהיה שמח וטוב לב, אלא דואג ואונן, כענין שנאמר: 'מה יתאונן אדם חי גבר על חטאיו' (איכה ג, לט) (רמב"ם, שם א, יד).³⁴
 החתם סופר בתשובה, אר"ח סי' רח, שואל מניין לומד הרמב"ם שהצומות הקבועים עניינם תשובה? ומשיב:

אלא על כרחק על התשובה הוקבעו, כדכתיב: "והתודו את עונם",
 ותענית מסוגל לכפרה ותשובה, ובוודאי אבוהון דכולהון יום כיפור,
 וצדקו דברי רמב"ם.³⁵

הנביאים למדו ממהותו של יום הצום היחידי מהתורה בשנה – יום כיפור – שעניינו תשובה, ותיקנו צומות להתבוננות ולחזרה בתשובה. בצומות הקבועים בלוח השנה יש ללמוד את שאירע ולהקיש משם לכאן והיום, ובעת צרה מזדמנת, יש לפשפש במעשים ולשוב בתשובה, כדי שהצרה תחלוף.
 החתם סופר (שם) כותב שאלמלי היה הרמב"ם מדגיש את עניין התשובה שבימי התענית, היינו חושבים שמטרת התעניות היא לשם אבל וצער, אלא שאם היה הדבר כך, לא היה בכוחם של הנביאים לקבוע תעניות לדורות, שהרי "לקבוע אבל עולם על צער לא מצינו כיוצא בו".
 אכן, יש ממד מסוים של אבלות בתעניות. בתעניות הגשמים, בתחילה מתבטא הצום באי אכילה ושתיה, ומשלא נענו, נאמר במשנה בתענית פ"א מ"ו:

בית דין גוזרין שלש תעניות אחרות על הצבור, אוכלין ושותין מבעוד יום, ואסורין במלאכה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה, ונועלין את המרחצאות. עברו אלו ולא נענו, בית דין גוזרין עליהן עוד שבע, שהן שלוש עשרה תעניות על הצבור. הרי אלו יתרות על הראשונות, שבאלו מתריעין, ונועלין את החנויות – בשני מטין עם חשיכה, ובחמישי מותרין מפני כבוד השבת. עברו אלו ולא נענו, ממעטין במשא ומתן, בבנין, ובנטיעה, באירוסין, ובנישואין, ובשאלת שלום בין אדם לחבירו, כבני אדם הנזופין למקום.

34. על יסוד התשובה שבתענית יש ללמוד גם מדברי שאילתות דרב אחאי, שאילתא סו; הריטב"א בתענית יא ע"ב: "ובודאי שהנודר להתענות כדי לסגף עצמו ולהכניע לעבודת ה' יתברך או לשוב בתשובה וכיוצא בו"; ורש"י בראש השנה יח ע"ב ד"ה התענו: "כלומר עשו תשובה".

35. החתם סופר ציין שנושאי כליו של הרמב"ם לא ציינו את מקורו. הרב יהודה שביב, "תענית ציבור – ימי תשובת הציבור", ברקאי, א (תשמ"ג), עמ' 157-162, ציין כמקור לרמב"ם את משנת ר' אליעזר (מדרש ל"ב מידות) פרשה שלשית.

ההנהגות המוזכרות בסוף המשנה, המזכירות את דיני האבל, מביעות את פן האבלות שבתענית על צרה.

התוספות יום טוב (תענית פ"ד מ"א) חילק בין הצומות הקבועים בלוח השנה, שהם נקבעו לאבל, לבין הצומות שאינם קבועים בלוח השנה, שמטרתם היא תפילה ותשובה. לדבריו, זוהי הסיבה לפיה פסק הרמב"ם בהל' תפילה יד, ב ובהל' תעניות ה, ה שבתעניות על צרות וביום הכיפורים, שנועדו לתפילה ולתשובה, מתפללים תפילת נעילה, ואילו בשאר הצומות קבועים, שמטרתם אבל וצער, אין נעילה. אולם הסתמכותו על הרמב"ם קשה, שהרי הרמב"ם כתב מפורשות בהל' תעניות ה, א שהצומות הקבועים מטרתם תשובה.

הרי"ז סולובייצ'ק, בחידושו על הרמב"ם, הל' תענית (עמ' י ע"ב - יא ע"א), כותב שבט' באב יש שני דינים: דין תענית כמו ביה"כ, שמטרתו תשובה, וגדר של אבלות.³⁶ הוא מוכיח זאת מלשון הרמב"ם בהל' תעניות ה, ז-יא. הרמב"ם מדגיש אילו רכיבים מהצום עניינם תשובה כיום כיפור ואילו עניינם כאבלות:

ז. תשעה באב לילו כימו לכל דבר, ואין אוכלין אלא מבעוד יום, ובין השמשות שלו אסור **כיום הכפורים**...

ט. זו היא מדת כל העם שאינן יכולין לסבול יתר מדאי, אבל חסידים הראשונים כך היתה מדתן, ערב תשעה באב היו מביאין לו לאדם לבדו פת חרבה במלח ושורה במים ויושב בין תנור וכירים ואוכלה ושותה עליה קיתון של מים בדאגה ובשממון ובכיה **כמי שמתו מוטל לפניו**, וכזה ראוי לחכמים לעשות או קרוב מזה. ומימינו לא אכלנו ערב תשעה באב תבשיל אפילו תבשיל של עדשים, אלא אם כן היה בשבת. י. עוברות ומניקות מתענות ומשלימות בתשעה באב, ואסור ברחיצה בין בחמין בין בצונן ואפילו להושיט אצבעו במים, ואסור בסיכה של תענוג ובעילת הסנדל ובתשמיש המטה **כיום הכפורים**. ומקום שנהגו לעשות בו מלאכה עושין, ומקום שנהגו שלא לעשות בו מלאכה אין עושין, ובכל מקום תלמידי חכמים בטלין בו, ואמרו חכמים שכל העושה בו מלאכה אינו רואה סימן ברכה לעולם.

יא. תלמידי חכמים אין נותנין זה לזה שלום בתשעה באב, אלא יושבים דוים ונאנחים **כאבלים**, ואם נתן להם עם הארץ שלום

36. לא כך כתב אחיינו הרי"ד סולובייצ'ק, שיעורים לזכר אבא מרי ז"ל, חלק א עמ' פח-צ. הוא כותב שישוד דין תשעה באב הוא אבלות, אך צורת העינוי הוא כמו ביוכ"פ.

מחזירים לו בשפה רפה וכובד ראש. ואסור לקרות בתשעה באב בתורה או בנביאים או בכתובים ובמשנה ובהלכות ובתלמוד ובהגדות, ואינו קורא אלא באיוב ובקינות ובדברים הרעים שבירמיהו. ותינוקות של בית רבן בטלין בו. ומקצת החכמים נוהגין שלא להניח בו תפילין בראש.

יסוד זה של אבלות ניתן לראות בעיקר בט' באב, ומכאן ניתן להסיק ביחס לתעניות ציבור הנגזרות לעתים. ציר מחבר בין אבלות ותשובה הן הנאות הגוף האסורות ביום כיפור ובט' באב, אם כי רמת איסורן שונה. אלא שגם האבלות עצמה, מעבר לצער האישי של מי שאבל על אחד משבעת הקרובים (או של המצטער על פטירת חבר קרוב), יש בה ממד של תשובה גם כן. התחולל משהו משמעותי, יש חסר שלא יחזור, וזהו פסק זמן להתבוננות מחודשת על החיים וייעודם. כך הסביר את ייעוד האבלות הרב יוסף דב סלוביצ'יק, דברי הגות והערכה, עמ' 199:

בדיני האבלות שבימי השבעה יש למעשה משום ביטוי לא רק לרוח האבל, אלא גם ואולי בעיקר לרוח התשובה. יש ויש באיסורים העיקריים הנוהגים בימי השבעה (הרחיצה, הסיכה, עידוני הגוף ותשמיש המיטה), שמעלים בזכרון את יום הכיפורים. מ"מ יש בפנינו צד שווה מוזר, מעשה האבל שווה למעשה הכפרה. ההלכה מטילה על האבל לרצות עוונתו בקיום אותם דינים שמקיימים גם ביו"כ בשעה שאדם מבקש סליחה וכפרה.

במקביל, גם ביום הכיפורים יש רכיב של אבלות מלבד התשובה. כך מתאר הרב יוסף דב סלוביצ'יק, "סדר העבודה של יום הכיפורים", דברי השקפה, עמ' 171-173, את יום הכיפורים:

לרגעים אחדים הופכים המתפללים למעין אבלים. בעיצומה של השירה אנו מקדשים זמן לענין אבלות (פיוטים): תכפו עלינו צרות, אלה אזכרה). טעמו של דבר אנו מרגישים עצמנו אשמים בחטא: "כל דור שלא נבנה בימיו מעלין עליו כאילו הוא החריבו". כיצד נוכל להביע את הכרת החטא בדבר חורבן בית המקדש? על ידי אמירת קינות. אין אמירת קינות בפיוטים בשום חג מהחגים פרט ליו"כ. ...אבלות היא לא רק צער וכאב על ההווה העגום, כי אם גם זכרון צורב על אבדן היפה והיקר של העבר. כל תפילת המוסף של יו"כ היא

שרשרת אחת של הכרת החטא ובקשת הסליחה, זכירת העבר המפואר והכרת החטא הלאומי.

נראה אם כן, שמהות הצומות הקבועים היא אבלות על שהיה שמטרתה לעורר לתשובה. תענית על צרות מזדמנות יסודה בתשובה ומגמתה שהצרה תחלוף.

2. למטרות אחרות

תענית שמטרתה תשובה, ואבלות המעוררת לתשובה, הן כלפי שמיא. לא מצאנו במקרא ובדברי חז"ל תענית ומניעת אכילה ושתייה מבני אדם כדי לשנות רצונם של אחרים, או לשם השגת הישגים חומריים, לא אצל יחיד ולא אצל ציבור.³⁷ בעתות של צרה ואסון – כשגויים עורכים מלחמה נגד ישראל או באים לקחת את ארצם (רמב"ם הל' תעניות ב, ג),³⁸ או בגבור תאוונות דרכים שהן בחזקת "חולי שהרבה מתים בו" (רמב"ם שם יג), ואפילו כשיש בעיות כלכליות חמורות "ונתמעט המשא ומתן" (רמב"ם שם יד) – אין להסתפק בהאשמת הממשלה ושריה או מישהו אחר, אלא על כל אחד לבדוק ולפשפש במעשיו בשל מה הצרה הזאת. תענית היא כלפי שמיא, ולא כדי לעורר דעת קהל ולקבל את תמיכת הציבור ואת אהדתו. לשם מטרות אלה יש לפעול פעולות אחרות, מעשיות.³⁹ בנוסף, כלל לא ברור ששביתת רעב משפיעה על דעת הקהל יותר מאשר הפגנות או מחאות אחרות.⁴⁰

37. בגמרא בראש השנה יט ע"א וכן בתענית יח ע"א מייצעת מטרוניתא לחכמי ישראל כיצד לפעול נגד השלטונות הגוזרים עליהם גזרות: "באו והפגינו בלילה. ואמרו: אי שמים, לא אחיכם אנחנו, בני אב אחד אנחנו, בני אם אחת אנחנו. מה נשתנינו מכל האומות שאתם גוזרים עלינו גזרות

הללו". ומפרש רש"י: "הפגינו – צעקו בשוקים וברחובות כדי שישמעו השרים וירחמו עליכם (ראש השנה יט ע"א); "אי שמים – אהה ה', להקדוש ברוך הוא היו צועקים על אותם שגזרו עליהם גזרות קשות, והיו אומרים להם לפני הקדוש ברוך הוא: וכי לא אחיכם וכו'" (תענית יח ע"א). ראה במבוא למאמר: "צניעות ומסירות נפש למען הארץ".

38. אין הכוונה דווקא לארץ ישראל או חלק ממנה. כוונת הרמב"ם היא שגויים רוצים לגרש יהודים ממקום בו הם נמצאים, מבלי קשר לארץ ישראל. כל גירוש הוא צרה אישית גדולה. ראה: הרב ישראל הורוביץ, שו"ת בית ישראל, סי' סב; הרב חיים דוד הלוי, שו"ת מים חיים א סי' לח. דברי הרמב"ם בהל' תעניות ב, ג: "ליקח מידם ארץ" נכלל תחת הכותרת: "על הצרת שונאי ישראל לישראל". הצפנת פענח מפרש שיש לראות זאת כגזרת שמד, ומקור דברי הרמב"ם הם בגמרא בתענית ח ע"ב: "בימי ר' זירא גזרו גזירה".

39. ראה עוד: הרב יצחק צבי אושינסקי, "שביתת רעב בהלכה", סיני, קכו-קכז (תשס"א), עמ' רפא-רפה. הרא"ה קוק כתב ביום ז' סיון תרצ"ד לאב"א אחימאיר שפתח בשביתת רעב כמחאה על עיכובו במאסר לאחר שיצא זכאי: "אודיע לכבודך שעם כל זה שאני מצטער מאד על העיכוב של

ו. האישים האסורים בתענית יחיד

יש שפטורים מטעמים שונים מתעניות שנגזרו על ידי מנהיגי הציבור; ויש שאינם רשאים לקבל על עצמם תענית יחיד. להלן נדון באישים ובמקרים כאלו.

1. שכירים

בתוספתא בבא מציעא ח, ב מובא: "אין הפועל רשאי לעשות מלאכתו בלילה ולהשכיר עצמו ביום... לא יהא רעב ומסגיף את עצמו, מפני שממעט במלאכת בעל הבית".⁴¹

נמצא, שאדם שאינו עצמאי בעבודתו, אלא שכיר, אינו רשאי לקבל על עצמו תענית אם הדבר יפגע בכושר עבודתו (אלא אם כן יקבל את הסכמת מעבידו, או ימצא לו מחליף, או שהדבר ייעשה על חשבון ימי החופש שלו, וכד'). יתר על כן: יש מקום לומר ששכיר שיקבל על עצמו תענית, ויהיה הדבר על חשבון עבודתו, נדרו יהיה בטל מעיקרו.⁴²

2. תלמידי חכמים ורבנים

העינוי שלך במאסר, אינני מסכים בשום אופן שאיש כמוך ישתמש בהאמצעי של שביתת רעב נגד חובת שמירת הנפש" (מגד ירחים, בית הרב קוק, גליון 55, סיון תשס"ד).
40. עסקתי בכך במאמר: "צניעות ומסירות נפש למען הארץ". הרב מנחם פליקס, "ואף על פי כן: שביתת רעב", תחומין, טז (תשנ"ו), עמ' 295-291 (במאמר תגובה למאמרי זה בגרסתו הראשונה) טוען ששביתת רעב לשם מאבק על הצלת שטחי ארץ ישראל שלא יימסרו לידי גויים ומניעת חילול השם, מותרת, ואין היא שונה מסכנות שנטלו על עצמם מנהיגי עם ישראל לאורך הדורות למען עם ישראל וארצו. הוא מציין גם לשר"ת אגרות משה, חו"מ א, סי' קג, שמותר לאדם לצער עצמו בשתיית יין לשם הרווחת ממון, ומכאן שכל שכן למען הצלת ארץ ישראל מחורבן והצלת נפשות ישראל ממיתה. הנחת יסוד בדבריו, ששביתת רעב היא חלק מהמאבק על שלמות הארץ. אכן, אם רואים את שביתת הרעב כחלק ממלחמת מצוה, אזי במלחמה מותר ואף צריך לסכן את הגוף ואת הנפש. אך כאמור, לא נראה ששביתת רעב, של יחידים בדרך כלל, משפיעה על דעת הקהל ועל קובעי המדיניות יותר מאשר הפגנה המונית או מחאות אחרות.

41. תוספתא זו מובאת בירושלמי דמאי ז, ג, ונפסקה להלכה: ר"ף בבא מציעא נב ע"ב בדפיו; רמב"ם הל' שכירות יג, ו, והגהות מיימוניות שם בשם אביאסף; מרדכי בבא מציעא רמז שמג; ספר חסידים סי' תריז; שו"ע חו"מ סי' שלג, ה.

42. כך פסק הרמב"ם בהל' נזירות ב, יח ביחס לעבד כנעני, ובמגן אברהם או"ח סי' תקעא ס"ק ג שאל מדוע אין הדין כך גם בעבד עברי ובשכיר, וראה שם שתירץ שאלתו רק ביחס לעבד עברי.

אין דינו של מלמד תורה שהוא שכיר שונה מדינם של כל השכירים. וכך מובא בירושלמי דמאי ז, ג: "ר' יוחנן אזל לחד אתר אשכח ספרא אייניס (=ר' יוחנן הלך למקום אחד, ופגש במלמד תינוקות שהוא מעונה). אמר להו: מהו כן? אמרו ליה: ציים. אמר ליה: אסיר לך, ומה אם מלאכתו של בשר ודם את אמר אסור, מלאכתו של הקב"ה לא כל שכן".

נמצא, שדינו של המלמד אף חמור יותר מדינם של שכירים אחרים, שכן הוא ממעט במלאכת הקב"ה וגורם לביטול תורה של תלמידיו. לפי הבלבול בתענית יא ע"ב לא רק טיב ההוראה של המלמד נפגע, אלא גם טיב לימודו עצמו:

אמר רב ששת: האי בר בי רב דיתיב בתעניתא, ליכול כלבא לשירותיה
 [=הכלבים אוכלים את מאכלו]. ר' ירמיה בר אבא אמר ריש לקיש: אין
 תלמיד חכמים רשאי לישב בתענית, מפני שממעט במלאכת שמים.

התענית מחלישה ואינה מאפשרת ללמוד. ואכן בגמרא בבבא קמא עא ע"ב מצאנו שרב נחמן לא דקדק בטעם הלכה מפני שהיה שרוי בתענית. להלכה נפסק בשו"ע או"ח סי' תקעא, ב: "תלמיד חכם⁴³ אינו רשאי לישב בתענית, שממעט מלאכת שמים, אלא אם כן כשהציבור מתענים, שלא יפרוש עצמו מהם.⁴⁴ מלמדי תינוקות דינם כתלמידי חכמים.⁴⁵

43. במגן אברהם ס"ק ב כתב שלענין זה כל מי שתורתו אומנותו נקרא תלמיד חכם, אף בזמן זה. בגדר "תורתו אומנותו" עסקו רבים. בפשטות ניתן לומר שכל מי שעיסוקו המרכזי הוא לימוד תורה, בחור ישיבה או אברך, הוא בגדר ת"ח לענין זה. עיין בשו"ת אגרות משה, יו"ד ג, סי' צו, ט; שו"ת יביע אומר, חלק ב, או"ח סי' כח, ז-יב.

44. בהגדרת המושג "תענית ציבור", מהם הקריטריונים לקבוע אם התענית היא תענית יחיד או תענית ציבור, ובידי מי הסמכות לגזור עליה, ראה בספרי: מועדי יהודה וישראל, "הסמכות לגזור תענית ציבור בזמן הזה", עמ' 529-539. אמנם הרב יוסף ידיד, שו"ת ימי יוסף, או"ח סי' ט, טען שתלמידי חכמים פטורים מטעם זה גם מהצומות הקבועים בלוח השנה, אך בשו"ת יביע אומר, חלק ב, או"ח סי' כח, ז-יב, דחאו מהלכה. אולם עיין שם שפסק שבמנהגים קבועים, כגון לקום מוקדם לסליחות, גם תלמידי חכמים חייבים על אף שהדבר יגרום לעייפות. לעומת זאת בתעניות שובבי"ם ת"ת, תלמידי חכמים פטורים.

45. כך פסק בשו"ע יו"ד רמה סי' יח, בגר"א שם ס"ק ל, ובערוך השולחן סעיף טז. הרמב"ם לא פסק במפורש את דינו של מלמד תינוקות. וייתכן שכלל את דינו במה שכתב בהל' תלמוד תורה ב, ג, שמלמד המתרשל בתלמודו הרי זה בכלל "ארור עושה מלאכת ה' רמיה" (עפ"י בבא בתרא כא ע"ב). דין מלמד תינוקות נפסק גם בהגהות אשר"י בבא מציעא פ"ו סי' ע, ובמרדכי שם רמז שמג.

נמצא, שלמלמדים יש עדיפות על תלמידי חכמים, וכמו שכתב במגן אברהם שם ס"ק ג, שאם הוא צם, הרי הוא גם ממעט במלאכת שמים וגם גוזל את הבריות. משום כך כתב בשערי תשובה, שם, ס"ק ב, שאם גזרו תענית על תלמיד חכם, עליו להתענות, אך מכל מקום אין להחמיר כך על מלמד תינוקות, כיוון שהוא בתעניתו עלול לגזול את הרבים. אמנם אף לגבי ת"ח מביא בביאור הלכה שם את דברי השל"ה בשם ספר חרדים, שאם צריך לעשות תשובה על חטאו, עדיף שילמד ויתפלל יותר, אך לא יסגף עצמו בתעניות שיבטלו אותו מלימוד. מעין זה כתב הש"ך בי"ד סי' רכח, ס"ק קו לגבי הנודר בשעת צרה, שאם אדם רגיל הוא, אין להתיר לו את נדרו אלא לצורך מצוה או לצורך גדול; אבל אם משום נדרו הוא מתבטל מלימודו, מותר להתיר לו, "כי תלמוד תורה כנגד כולם, ואסור להתענות ולגרום הביטול".

לא רק מתענית של יום שלם מנוע תלמיד חכם, אלא גם מכל קושי אחר שיכול להקשות עליו את לימוד התורה. בשו"ת הרשב"א, חלק ג, סי' שיט, כתב: "שאם אין התענית מזיק לו להתבטל, פשיטא שאינו יכול להתיר... והכל לפי טבעו. יש שאוכלים פת במלח ומתענגים, ויש מעונים כשאינם יושבים על סיר הבשר. וכל אחד יעשה לפי מה שנמצא בטבעו". על תלמיד חכמים להימנע מכל הגבלה מלאכותית בהרגלי האכילה, השתייה או השנה שלו.

לא רק מתעניות פרטיות מנוע תלמיד חכם, אלא גם מתעניות שנהגו בהם הרבים. בטור ובשו"ע או"ח סי' תקנא, טז הביאו שיש המתענים מ"ז בתמוז עד תשעה באב. בשערי תשובה שם, ס"ק לג, מביא את דברי הרב שמואל שער אריה: "תלמיד חכם לא ינהג בחומרה זו, מפני שממעט במלאכת שמים, ואי אפשר שלא יתבטל מלימודו איזה שעות מפני התענית, וצריך לשקול במאזני צדק בענינים אלו".⁴⁶ גם בתעניות מעין אלו, לא רק תענית שלמה מנועה ממנו, אלא גם סיגופים אחרים, כגון מיעוט אכילת בשר ושתיית יין, העלול לפגוע בטיב לימודיו.⁴⁷

לתעניות שמהם מנוע ת"ח נמצא תחליף, והוא כמו שכתב הרב חיים פלאג'י, מועד לכל חי סי' ט, טז (דף נג ע"ב), שבזמננו משירדה חולשה לעולם, עדיף שאדם

46. סימוכין לפסק זה ניתן למצוא בפסקי ריא"ז, תענית פ"א סי' יד.

47. כך עולה מדברי השערי תשובה, המביא שם את תשובת הרשב"א המוזכרת לעיל. הסיבה היחידה שמוצא בשערי תשובה שם לת"ח שלא להימנע מתענית בימים שמר"ח ועד לט' באב היא: "איכא למיחש לתקלה, שממנו יראו וילמדו חס ושלוש לזלזל בזה בעלי המון גם כן". אם נמצאו ת"ח המסגפים עצמם ומתענים (ראה למשל: מנהגי חתם סופר, הוצאת מעין התורה, יב, א) צריך לומר ששיערו בעצמם שהתענית והסיגוף לא יפגעו בלימודם. ואכן החת"ס, כמסופר שם, נהג כך רק בצעירותו.

ירבה בצדקה בעד תעניתו כפי השגת ידו, וילמד יותר מהרגיל לו, וטוב לו תורה וצדקה מהתענית.⁴⁸

שוב נדגיש, שדינו של מלמד חמור עוד יותר מדינו של תלמיד חכם גרידא. נראה שאין מדובר דווקא במלמד תינוקות, אלא כל רב המשמש בקודש, בין בעיר ובין בשכונה, בין כדיין ובין כמורה, כך דינו, שאם התענית עלולה לפגוע בכושרו הלימודי וההוראתי, אסור לו להתענות תענית יחיד, לא מלאה ולא חלקית. ההיתר להתענות כך יכול להינתן רק אם ימצא לרב זה תחליף, ומעסיקו יסכימו לכך.

3. בעלי תפקידים ציבוריים

האיסור להתענות ולהסתגף חל גם על כל איש ציבור, שתעניתו עלולה לפגוע באחרים. כך כתב ר' יהודה החסיד, ספר חסידים (מהדורת הרב מרגליות), סי' תקכז: "אדם שצריכים לו רבים, אין רשאי לסגף לו עצמו אם רבים לומדים לפניו או מליץ למלך ושירים ושופטים וכיוצא בהם – כי אם לא יוכל לדבר, אז אחרים מפסידים".⁴⁹ ובסי' תריח שם הורחבו הדברים לגבי כל מי שעוסק בפדיון שבויים או בהצלת נפשות, וכן מיילדת ומי שמשמש חולים או הורים זקנים. הלכה זו הובאה בבאר היטב או"ח סי' תקעא ס"ק ג ובערוך השולחן שם סעיף א.

דבר זה נכון לגבי רופאים ואחיות,⁵⁰ וכל מי שהציבור צריכים לו. אולם במקרים מסוימים מדובר על אנשי ציבור ונבחריו, המנהלים מאבק לתועלת הציבור, ולדעתם התועלת תבוא על ידי שישבתו רעב. גם אז, על מנת להתיר את שביטת הרעב דרושים שני תנאים: א. הסכמת המעסיקים של שובתי הרעב. ב. הסכמת שותפיהם

48. אמנם בברכות לב ע"ב אומר ר' אלעזר: "גדולה תענית יותר מן הצדקה", אך זהו לשיטתו בתענית יא ע"א, שהמתענה נקרא קדוש. עיין בהגהות הרב יעקב עמדין שם ובשו"ת חיים-שאל, חלק א, סי' יב.

49. בגמרא בברכות ג ע"ב מסופר שדוד המלך היה קם בכל לילה בחצות להודות לה'. הרא"ה קוק, עין איה, ברכות א, עמ' 9-10, שואל: הרי נאמר "שהמושכר לחבירו וכ"ש לרבים אינו רשאי לסגף עצמו שלא יחלה ויתבטל מעבודת הציבור, ואין לך מושכר לציבור כמלך שעליו לעבוד עבודת הציבור", ומשיב: "וצריך לומר שהיה כל כך אהבת ה' בלבבו, עד שמחמת אהבת השי"ת היה נחשב לו מנוחה עבודת ה' ולא היה מרגיש בזה שום סיגוף".

50. כך הורו הרב יצחק יעקב וייס והרב שלמה זלמן אויערבך בימי שביטת הרופאים בשנת תשמ"ד, כשחלקם הכריזו על שביטת רעב: "אם בשל שביטת רעב יהיה רופא מנוע מלרפא, הרי הוא שופך דמים" (אסיא, כסלו תשמ"ד, עמ' 45-46; תחומין, ה [תשד"מ], עמ' 300), וכך פסק הרב חיים דוד הלוי, שו"ת עשה לך רב, חלק ו, עמ' רד. אמנם יצוין שאז היה מדובר בשביטה של כל הרופאים, כשאי אפשר היה למצוא תחליף לרופא השובת.

של שובתי הרעב לנשיאה בעול בצרכי הציבור, שהרי לא ייתכן שכישבות זה רעב תיפולנה שאר המטלות על שכמו של מישהו אחר ללא הסכמתו ובניגוד לרצונו.

4. בעלי הצרה

לעתים מוטלים על שובתי הרעב תפקידים אחרים, דווקא באותו עניין שלמענו הם שובתים, ובשובתם רעב הם מנועים מלמלא את תפקידם האחר כראוי. מעין זה הובא בתוספתא בתענית ב, יא:

עיר שהקיפוח עובדי כוכבים או נהר, וכן ספינה המטרפת בים, וכן יחיד הנרדף מפני עכו"ם ומפני ליסטים ומפני רוח רעה, כולם אין רשאים לסגף את עצמם בתענית, **שלא לשבר את כוחן**. וכן היה ר' יוסי אומר: אין היחיד רשאי לסגף את עצמו בתענית, שמא יפול על הציבור ויהיו צריכים לפרנסו.

החסדי דוד מפרש, שלדעת חכמים, הציבור הנתון בצרה אסור לו להתענות, אבל יחידים שאינם שרויים באותה צרה רשאים להתענות כדין יחיד המתענה. מדובר על תענית של סיגוף, היינו בת כמה ימים. דברי ר' יוסי הובאו בגמרא בתענית כב ע"ב (והזכרנום לעיל בפרק ב), אבל להלכה נפסק בשו"ע או"ח סי' תקעא, ג כחכמים:

עיר שהקיפוח כותים, וכן יחיד הנרדף מפני אנשים או מפני ליסטים או מפני רוח רעה, אינם רשאים להתענות שלא לשבר כוחם, אלא יקבלו עליהם להתענות כך וכך תעניות לכשינצלו.

אמנם הרמב"ם לא פסק במפורש כמי ההלכה, אולם ניתן לדקדק שאף הוא פוסק כחכמים מדבריו בהל' תעניות א, ו:

אין גוזרים תעניות על הציבור לא בשבתות ולא בימים טובים. וכן אין תוקעין בהן לא בשופר ולא בחצוצרות, ולא זועקים ומתחננים בהם תפילה, אלא אם כן היתה עיר שהקיפוח עכו"ם או נהר או ספינה המטרפת בים – אפילו יחיד הנרדף מפני עכו"ם, מפני ליסטים ומפני רוח רעה – מתענים עליהם בשבת וזועקין ומתריעין עליהם בתפילה.

'עליהם' – משמע, שהנתונים בצרה ובשביה, הם עצמם אינם מתענים. כך עולה גם מדבריו בהל' תעניות א, ט:

כשם שהציבור מתענים על צרתם, כך היחיד מתענה על צרתו. כיצד?
הרי שהיה לו חולה או תועה במדבר או אסור בבית האסורין, יש לו
להתענות עליו ולבקש רחמים בתפילה.

מדוע לא יתענה זה הנמצא בבית האסורים עצמו, או זה התועה במדבר? מסתבר
שאף הרמב"ם חשש שאם בעלי הצרה עצמה יתענו, יחליש הדבר את כוחם הפיזי
והנפשי להתמודד עם הצרה. כמקור לתוספתא זו יש לראות את ביקורתו של
יהונתן, בנו של שאול, על אביו שציווה את העם שלא לאכול לחם ביום המלחמה
עצמה (שמואל א יד, כד) ערער על כך יהונתן (שם כט). בספר חסידים, סי' תריח,
למד מדברי יהונתן, "שכשמקיפים גויים את העיר אין מתענין, פן יהיו חלשים ולא
יהיו יכולים להילחם".⁵¹

סיכום

- א. אסור לאדם לגרום לעצמו נזק גופני או נפשי בשביתת רעב או בתעניות, גם
אם הדבר ייגרם על ידי תענית מוגבלת (מניעת אכילה ושתית נוזלים בלבד,
או אכילת פירות וירקות בלבד, או כל דרך אחרת).
- ב. לפי השולחן ערוך, מי שמתענה ואינו גורם לעצמו נזק גופני או נפשי, נקרא
קדוש. אם יש לו צער, נקרא חוטא.
- ג. שביתות רעב או תעניות יום רצופות עם הפסקות לילה, אפשריות ומותרות,
ובתנאי שעצם התענית איננה מזיקה למתענה. שביתת רעב ותעניות
רצופות, לילה ויום, מסוכנות ומסכנות את חיי המתענה.
- ד. לא מצאנו תעניות שמטרתן הפעלת לחץ על בני אדם לשינוי גזרה. אם יש
צרה ליחיד או לציבור, הצרה באה משמים, ויש לגזור תענית לשם
התעוררות לתשובה, וכך לנסות לשנות גזרת שמים.
- ה. שכירים, תלמידי חכמים, רבנים, בעלי תפקידים ציבוריים ובעלי הצרה
עצמה אינם רשאים לגזור על עצמם תענית או לשבות רעב, אם הדבר עלול

51. כך ע"פ הרב ראובן מרגליות, במקור חסד (על ספר חסידים) שם. אמנם מצאנו במקרא הכרזת
צום לפני מלחמות, אך כנראה שאותם שלא נלחמו צמו, לא הלוחמים בעצמם: מלחמת עמלק,
כנאמר במדרש: "מחר אנכי נצב" (שמות יז, ט). רבי אלעזר המודעי אומר: מחר נגזור תענית.
'...ויהי ידיו אמונה עד בא השמש' (שם יב), מגיד שהיו בתענית, דברי רבי יהושע" (מכילתא דרבי
ישמעאל בשלח, מס' דעמלק, פרשה א); מלחמת פילגש בגבעה (שופטים כ, כו); יהושפט הכריז
צום כשבאו עליו המואבים והעמונים (דברי הימים ב כ, ג); וכן יהודה המכבי הכריז צום
(חשמונאים א ג, מז). ראה: הרב שלמה גורן, משיב מלחמה, ב, עמ' שיט-שכ; פסקי צבא עמ' 244,
ביחס להתנהגותם של חיילים בצומות קבועים, כמו יום הכיפורים וט' באב.

לפגוע בעבודתם ובתפקודם. תלמיד חכם היושב בתענית חמור מהשאר, שכן הוא ממעט גם במלאכת שמים.⁵²

52. לא עסקנו במסגרת זו בזמנים במשך השנה שאסור לשבת בהם בתענית, ומתי יהיה אסור אף בתענית מוגבלת (ימים שיש בהם מצוה מיוחדת לאכול ולשתות).